

Olga Mastianica-Stankiewicz

Instytut Historii Litwy

ORCID: 0000-0003-3094-3539

BHW 45/2021

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2021.45.2

Edukacja kobiet w kontekście imperialnej polityki narodowej (na przykładzie ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1830–1860)

Abstract. Women's Education in the Context of Imperial National Policies (the Lands of the Former Grand Duchy of Lithuania in 1830–1860)

The article traces the process of elaboration of education policies in women's education in the Northwest of the Russian Empire by different agents of the imperial state on the central and local levels in the 1830s–1860s. The principal goal is not the history of education in a gendered perspective but rather the history of female social roles and national differences in this troubling imperial borderland. The ethnic and confessional markers of difference in the analysis aimed at producing a complex and dynamic picture of conjuncture of social, national, and gender discourses as well as idiosyncratic local considerations in contradictory efforts of imperial social engineering are complicated by the gender marker.

Keywords: Women's education, Imperial Politics

Celem tego artykułu jest wyjaśnienie, jak imperialna władza centralna i lokalna przedstawiała rolę społeczną kobiet w latach 30. i 60. XIX wieku na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego ludność składała się z różnych grup etnicznych i wyznaniowych. Ramy chronologiczne badań obejmują okres między powstaniem 1830–1831 i 1863–1864 i kilka następujących lat, kiedy rząd cesarski szczególnie pilnie opracowywał strategię polityki narodowej w regionie.

Należy podkreślić, że już pod koniec XVIII wieku edukacja kobiet na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego stopniowo przyjmowała formy instytucjonalne, choć w większości przypadków jeszcze pozostawała w domu. Regulując tę sferę, władza cesarska otrzymała dodatkową możliwość infiltracji życia prywatnego swoich poddanych. To właśnie w polityce imperium w zakresie edukacji kobiet można wyraźnie dostrzec zasady identyfikacji społecznej roli kobiet w określonej grupie etniczno-wy-

znaniowej, co z kolei pozwala na wyciąganie nowych wniosków dotyczących planowania i konceptualności polityki narodowej na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Niestety, ten temat na terytorium Północno-Zachodniego Kraju¹, w porównaniu do terenów dawnego Księstwa Warszawskiego², nie znalazł odzwierciedlenia w literaturze naukowej ani poświęconej historii edukacji kobiet, ani imperialnej polityce narodowej. Tylko w niektórych pracach zauważono, że władze cesarskie zastanawiały się także nad kwestią edukacji kobiet. Na przykład, Leszek Zasztowt, który poświęcił obszerną pracę szkolnictwu na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej, zauważył, że skutkiem polityki władz imperialnych było likwidowanie szkół żeńskich przy zgromadzeniach zakonnych, które w pierwszej połowie XIX wieku zwracały najwięcej uwagi na edukację kobiet³. Stefania Walasek, która pisała o polskiej oświacie w guberni wileńskiej po powstaniu 1863–1864 roku, zauważyła, że władza lokalna jeszcze w czasie powstania zwróciła uwagę na skład wyznaniowy wychowawczyń w wileńskim gimnazjum żeńskim, a zgodnie z zarządzeniem z 8 lipca 1868 roku, żeńskie szkoły mogły być zakładane tylko przez prawosławnych i luteran⁴. Jednak najwięcej uwagi Walasek poświęciła na tajne nauczanie żeńskie w Wileńskim Okręgu Naukowym, które było skutkiem polityki władz imperialnych wobec szkolnictwa kobiecego. Niestety, rosyjski historyk Michaił Dolbilow zauważył, że w symbolicznym odczytaniu powstania 1863–1864 roku, które zaproponował generał-gubernator wileński Michaił Murawjow, kobieta-Polka zajmowała ważne miejsce. To ona została wyznaczona do roli „naczynia”, w którym przechowywano substancję nienawiści do Rosji, była dyrygentką katolicyzmu w jego najbardziej bojowej, ekspansjonistycznej formie⁵. Takie odczytanie roli Polki zmusiło generała-gubernatora do wydania kilku okólników i zarządzeń o charakterze symbolicznym, skierowanych przeciwko kobietom „polskiego pochodzenia” jako potencjalnym współuczestniczkom powstania.

¹ Terytorium Północno-Zachodniego Kraju obejmowało Gubernię Wileńską, Grodzieńską, Kowieńską, Mińską, Mohylewską i Witebską, Kijowską, Wołyńską i Podolską.

² Oświatowa polityka władz wobec edukacji kobiet na terenie Królestwa Polskiego jest opisana w ogólnych pracach: L. Szymański, *Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1983; A. Winiarz, *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1905)*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. A. Żarnowska i A. Szwarec, t. 2, cz. 2, Warszawa 1992; K. Poznański, *Polityka oświatowa caratu w latach 1834–1861. Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, Warszawa 2004.

³ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997, s. 228–234.

⁴ S. Walasek, *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1915*, Kraków 2002, s. 46, 66.

⁵ М.Д. Долбиллов, *Конструирование образов мятежа: политика М.Н. Муравьева в Литовско-Белорусском крае в 1863–1865 гг. Как объект историко-антропологического анализа*, w: *Actio Nova 2000*, Москва 2000, с. 358–367.

„Zmieńmy uprzedzenia polskich szlachcianek...”

Polityka edukacyjna była głównym elementem polityki narodowej władz cesarskich na terytorium Kraju Północno-Zachodniego. Pierwsze innowacje w szkolnictwie zaczęto wprowadzać już pod koniec lat 20. XIX wieku, ale dopiero po powstaniu 1830–1831 administracje centralne i lokalne zaczęły opracowywać jaśniejsze strategie w tej dziedzinie. W okresie między powstaniem za głównego „wroga” na drodze ostatecznego „zbliżenia” zachodnich guberni z Imperium Rosyjskim urzędnicy uważali Polaków, których utożsamiano z przedstawicielami szlachty wyznania rzymskokatolickiego.

Należy zauważyć, że na terytorium Kraju Północno-Zachodniego, a właściwie na terenie Wileńskiego Okręgu Naukowego, który obejmował Gubernie: Wileńską, Grodzieńską, Mińską, Witebską i Mohylewską, system edukacji kobiet nie wyróżniał się na tle sytuacji ogólnej i nie podlegał oddzielnemu wydziałowi (na przykład departamentowi cesarskiej Marii Fiodorowny, podobnie jak w innych okręgach naukowych). Żeńska edukacja skupiała się albo w ogólnokształcących szkołach podstawowych, albo w prywatnych żeńskich pensjach, nad którymi, zgodnie z „Ustawą instytucji edukacyjnych podległych uniwersytetom” (1804), dozór otrzymał najpierw Uniwersytet Wileński, a po jego zamknięciu, kierownictwo Wileńskiego Okręgu Naukowego. Jedynym wyjątkiem były szkoły przy klasztorach żeńskich rzymskokatolickich, które znajdowały się pod kontrolą miejscowych biskupów.

Po powstaniu 1830–1831 roku głównym generatorem polityki edukacyjnej na terytorium Kraju Północno-Zachodniego byli miejscowi urzędnicy, a dokładniej departamenty generała-gubernatora i powiernik okręgu naukowego. W 1833 roku generał-gubernator kijowski Wasilij Lewaszow (1783–1848) zwrócił się do cesarza Mikołaja I o pozwolenie na natychmiastowe otwarcie instytutu dla dziewcząt w Kijowie dla trzech guberni Kraju Południowo-Zachodniego – Kijowskiej, Wołyńskiej i Podolskiej. Generał-gubernator uznał za konieczne nie tylko wychowanie młodych mężczyzn, ale również kobiet, które „panują nad sercami i umysłami mężów i dzieci, dlatego trzeba bardzo wielką uwagę zwracać na moralną i psychiczną edukację przyszłych matek rodzin”⁶. Podobną opinię o potrzebie koncentracji edukacji kobiet w rękach rządu w guberniach południowo-zachodnich zdecydowanie wyraził powiernik kijowskiego okręgu naukowego Egor von Bradke (1796–1862). Donosząc o rewizji instytucji edukacyjnych w tych guberniach, podkreślił, że „kobiety na Ziemiach Zachodnich żyją fanatyzmem i mają nad umysłami młodych ludzi wielką władzę”⁷. Za namową generała-gubernatora i przy wsparciu powiernika okręgu 14 listopada 1833 roku wydano najwyższy rozkaz znalezienia sposobów organizacji i utrzymania rządowego instytutu dla dziewcząt w Kijowie. W roku 1834 zatwierdzono jego statut, a w 1838 nastąpiło otwarcie Kijowskiego Instytutu Kobiecego, którego cele zostały jasno określone w memoriale nowego generała-gubernatora kijowskiego Dmitryja

⁶ Д. Днепров, Р. Усачева, *Среднее женское образование в России*, Москва 2009, с. 66.

⁷ Ibidem.

Bibikowa (1792–1870) od 28 marca 1839 roku. Bibikow miał nadzieję, że dzięki procesowi edukacyjno-wychowawczemu w instytucie „młode Polki przenikną do społeczeństwa rosyjskiego i stworzą praktyczną alternatywę temu, co szkodliwe w edukacji kobiet w prywatnych pensjach i szkołach przy klasztorach rzymskokatolickich”⁸.

Inicjatywy generałów-gubernatorów kijowskich dotyczące wykorzystania edukacji kobiet w sferze polityki narodowej znalazły „żywą odpowiedź”, a raczej zbiegły się z doktryną „wychowania opiekuńczego”. Doktryna ta ostatecznie ukształtowała się w spójnej ideologii pod piórem hrabiego Sergieja Uwarowa (1786–1855), który w 1833 roku objął stanowisko ministra edukacji publicznej. Doktryna „wychowania opiekuńczego” sformułowana przez Uwarowa przewidywała określony program działań, wśród których, obok centralizacji zarządzania szkołą, ścisłego rozróżnienia klasowego na różne typy edukacji i typy szkół, zaakcentowano podporządkowanie prywatnych placówek oświatowych ścisłemu nadzorowi rządowemu i bezpośrednią interwencję państwa w edukację domową. Inaczej mówiąc, w latach 30. XIX wieku sformułowano nowy, narodowy aspekt polityki rządu w dziedzinie edukacji kobiet, dla którego realizacji cesarz Mikołaj I w 1834 roku polecił Uwarowowi wypracowanie działań na rzecz edukacji kobiet w zachodnich guberniach zgodnie z zadaniami rządu. W 1835 roku Nikołaj Protasow (1798–1855)⁹, któremu miało zostać powierzone wolne wówczas stanowisko powiernika Wileńskiego Okręgu Naukowego, stwierdził, że „duch wrogi rządowi i Rosjanom jest również powszechny w szkołach dla kobiet”¹⁰. To jeszcze bardziej przekonało Uwarowa do potrzeby interwencji w sprawie edukacji kobiet, po czym Minister Edukacji Publicznej zdecydował się skonsultować z lokalnymi urzędnikami. Jednak władze samorządowe Białoruskiego (Wileńskiego) Okręgu Naukowego¹¹ nie były w swoich ocenach tak jednomyślne jak miejscowi urzędnicy Kijowskiego Okręgu Naukowego, choć w ten sam sposób rozumieli społeczną rolę kobiet w polityce narodowej¹².

Wileński generał-gubernator Nikołaj Dołgorukow (1792–1847) i powiernik Białoruskiego (Wileńskiego) Okręgu Naukowego Ewarest Gruber (?), prezentując projekty prze-

⁸ A. Nowak, *Generał Bibikowa walka z „nierozsądną narodowością polską”*, w: A. Nowak, *Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku*, Kraków 1998, s. 36.

⁹ Jednak 24 lutego 1836 roku N. Protasow został wyznaczony na naczelnego prokuratora Świętego Synodu, został członkiem Komisji Szkół Teologicznych.

¹⁰ 2 ноября 1835 г. Об осмотре графом Протасовым учебных заведений Белорусского учебного округа, w: *Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения. 1803–1864*, Санкт-Петербург 1867, с. 482.

¹¹ W 1832 roku w miejsce Wileńskiego Okręgu Naukowego utworzono Białoruski Okręg Naukowy, składający się z Guberni Wileńskiej, Grodzieńskiej, Kowieńskiej, Mińskiej, Witebskiej i Mohylewskiej. W 1850 roku Białoruski Okręg Naukowy znów zastąpił Wileński Okręg Naukowy.

¹² Szerszej na ten temat także pisano w artykule: О. Мастяница, *Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-западном крае в 1830–1860-е годы)*, „Ab Imperio”, 2012, nr 3, с. 49–77.

mian w dziedzinie edukacji kobiet, mieli na myśli tylko szlachcianki, których miejsce w rodzinie upatrywali jako matek, żon i gospodyń domowych¹³. Według Dołgorukowa,

wychowanie dziewcząt z wyższych stanów jest bardzo ważne. Będąc matkami, one wychowują pokolenia w duchu polskiego patriotyzmu, pod imieniem miłości do ojczyzny, rozpalają w dzieciach nienawiść do rządu i rewolucyjne marzenia¹⁴.

W podobny sposób wyraził się Gruber:

szlachetne dziewczęta są przyszłymi matkami, których wychowawczy wpływ jest szczególnie duży w rodzinach, a w niektórych z nich przewyższa nawet wpływ ojca. Często to przez matki wychodzą na światło dzienne pokolenia pełne fałszywych pojęć i nienawiści do Rosji¹⁵.

Nic dziwnego, że obaj urzędnicy doszli do wspólnego wniosku:

dopóki nie zmieni się wychowanie szlachcianek, dopóki język rosyjski i uczucia rosyjskie nie przenikną do rodzin z wyższych sfer, do tego czasu Kraj Południowo-Zachodni nie stanie się całkowicie rosyjskim¹⁶.

Logika osiągnięcia tego celu, zaproponowana przez generała-gubernatora Dołgorukowa, była dość jasna i prosta. Główne ośrodki „ducha polskiego” – szkoły przy żeńskich klasztorach rzymskokatolickich i prywatne żeńskie pensje – powinny zostać wyłączone z oficjalnego systemu edukacji, a wychowanie dziewcząt z wyższych klas trzeba powierzyć departamentowi cesarzowej Marii Fiodorowny. W Wilnie, Kownie, Grodnie i Mińsku należało stworzyć instytuty szlacheckich panien na wzór działających w Sankt Petersburgu i Moskwie¹⁷, z odpowiednim programem szkoleniowym i kadrami pedagogicznymi, „rosyjską w uczuciach i duchu”¹⁸. Według Dołgorukowa, tylko w takich warunkach nie mogło być wątpliwości co do „prawidłowego wychowania przyszłych matek”¹⁹.

Powiernik okręgu szkolnego Gruber, w przeciwieństwie do Dołgorukowa, miał dokładniejszą wiedzę na temat lokalnego środowiska społeczno-kulturowego. Gruber proponował bardziej elastyczną strategię przekształcania edukacji kobiet, nazywając ją

¹³ PAH f 378 BS 1836, nr 1466, Rozważanie N. Dołgorukowa na temat transformacji edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego, 27 sierpnia 1836 roku.

¹⁴ Ibidem, s. 24.

¹⁵ PAH f 378 BS 1836, nr 1466, Rozważanie E. Grubera na temat transformacji edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego, 27 sierpnia 1836 roku.

¹⁶ Ibidem, s. 52.

¹⁷ Szerzej na temat Aleksandryjskiego Instytutu Wychowania Kobiet patrz: E. Jaszczyszyn, J. Dąbrowska, *Instytut rządowy wychowania płci żeńskiej z perspektywy XXI wieku*, w: *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę Niepodległości 1815–1918*, pod red. H. Markiewiczowej, I. Czarnieckiej, Warszawa 2016, s. 190–198.

¹⁸ Językiem wykładowym miał stać się język rosyjski, kadra nauczycielska miała być powoływana spośród osób wyznania prawosławnego.

¹⁹ PAH f 378 BS 1836, nr 1466, Rozważanie N. Dołgorukowa..., s. 24.

strategią „ukrytej karty”²⁰. Gruber dość wyraźnie dostrzegł różnicę w potrzebach edukacji mężczyzn i kobiet, nawet jeśli chodziło o tę samą warstwę społeczną:

jeśli rodziny bogate i najbogatsze nie mogą obejść się bez edukacji mężczyzn i dlatego wypuszczają chłopców do publicznych placówek oświatowych, to takiej potrzeby oni nie mają w wychowywaniu córek²¹.

Zauważył też, że szlachcianki wychowywane są głównie w rodzinie i stopniowo tylko niewielka ich część edukuje się w szkołkach przy klasztorach i prywatnych pensjach i w taki sposób „wrywa się spod opieki matki”. Dlatego w opinii Grubera rząd oświatowy powinien przede wszystkim przyczynić się do rozwoju systemu edukacji kobiet:

Naszym głównym celem jest obecnie wyprowadzanie dziewcząt z rodziny. Tylko z zewnątrz możemy opanować umysły dziewcząt. Ale musimy to robić zbyt ostrożnie²².

Radykalne działania władz, zdaniem Grubera, mogą przynieść dokładnie odwrotny skutek – skoncentrować edukację kobiet w domu i wtedy nie będzie możliwości na nią wpłynąć. W związku z tym Gruber był sceptyczny co do projektu Dołgorukowa i zaproponował, aby nie zmieniać istniejącego systemu edukacji kobiet. W przypadku tworzenia instytutów dla szlachetnych panien powiernik proponował pozostawienie języka polskiego jako przedmiotu i języka wykładowego oraz uwzględnienie osób wyznania rzymskokatolickiego w doborze kadry nauczycielskiej. W instytutach, a także w szkołach przy klasztorach i prywatnych pensjach proponował uczyć tylko języka rosyjskiego i w języku rosyjskim literatury i historii. Zdaniem Grubera, dopiero wtedy, gdy liczba osób kształcących się w kobiecych placówkach oświatowych znacznie wzrośnie, należy podjąć bardziej radykalne działania, zbliżające edukację kobiet do standardów męskich szkół średnich²³.

Należy zauważyć, że Minister Edukacji Uwarow wziął pod uwagę oba projekty, starając się pobudzić dwa równoległe procesy: położyć podwaliny pod państwową edukację kobiet i jednocześnie promować rozwój prywatnej inicjatywy w tej dziedzinie. Dlatego układając projekt Wileńskiego Instytutu Szlachetnych Dziewic, Uwarow wymagał, aby tylko jego kierowniczką wyznawała wiarę prawosławną. Jednak główna pomocnica i jedna z klasowych dam musiały pochodzić z zachodnich guberni i być wyznania rzymskokatolickiego, żeby w taki sposób odrzucić jakikolwiek powód do nieufności wobec instytutu²⁴. Jednak cesarz Mikołaj I ocenił tę sytuację inaczej. Jego uchwała na projekcie Instytutu brzmiała:

²⁰ PAH f 378 BS 1836, nr 1466, Rozważanie E. Grubera..., s. 52.

²¹ Ibidem, s. 53.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Д. Днепров, Р. Усачева, *Среднее женское образование в России*, с. 66.

Bardziej mi odpowiada umieszczenie tej instytucji w Białymstoku, gdzie mogę oddać na to pałac. Kierowniczką Instytutu, jak i wszystkie nauczycielki muszą być Rosjankami, inaczej cel nie zostanie osiągnięty²⁵.

Uwarow wysłuchał także opinii byłego powiernika Białoruskiego (Wileńskiego) Okręgu Oświatowego Grigorja Kartaszewskiego (1777–1844), który uważał, że zamknięcie szkół przy klasztorach żeńskich może stać się źródłem niezadowolenia miejscowej społeczności:

w tak krótkim czasie po zniesieniu wielu szkół przy męskich klasztorach rzymskokatolickich zamknięcie szkół przy klasztorach żeńskich doprowadziłoby do wielkiego szmeru w Wilnie i nie tylko²⁶.

W rezultacie szkoły przy żeńskich klasztorach przeszły pod jurysdykcję okręgu naukowego, którego administracja miała wypracować nowe zasady procesu wychowawczego²⁷.

Polityka Uwarowa była również ambiwalentna w stosunku do prywatnych żeńskich pensji. Przypomnijmy, że wkrótce po powołaniu na stanowisko ministra edukacji Uwarow przedstawił Mikołajowi I raport, w którym nakreślił cztery główne kierunki zaostrzenia polityki wobec szkół prywatnych: 1) uznać szczególną potrzebę powstrzymania otwarcia prywatnych pensji w stolicach; 2) w innych miastach zezwalać na ich otwarcie tylko wtedy, gdy nie ma innej możliwości kształcenia młodzieży w państwowych placówkach oświatowych; 3) zezwolić na tworzenie prywatnych pensji i szkół tylko dla obywateli Rosji; 4) ustanowić specjalny ścisły nadzór nad tymi szkołami. Cesarz napisał na tym raporcie: „Całkowicie się zgadzam i myślałem o tym od dawna”²⁸. Zakaz otwierania prywatnych placówek edukacyjnych istniał przez prawie ćwierć wieku i został zniesiony przez Aleksandra II dopiero 17 stycznia 1857 roku. Jednak na terytorium Kraju Północno-Zachodniego Uwarow nie spieszył się z zakończeniem działalności prywatnych pensji dla dziewcząt. Najwyraźniej zgodził się z opinią Grubera, że jednym z głównych zadań władz jest wspieranie rozwoju systemu edukacji kobiet w celu usunięcia „go spod opieki matek”. Dlatego osoby wyznające wiarę rzymskokatolicką mogły niemal dowolnie zakładać nowe placówki oświatowe (sprawdzano jedynie ich udział w powstaniu 1830–1831 roku), a tworzenie „wzorcowych pensji”²⁹ z alokacją przydatków ze skarbu państwa było robione

²⁵ Ibidem.

²⁶ PAH f 1135 op. 4, nr 153, Rozważanie G. Kartaszewskiego na temat transformacji edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego, 24 lutego 1835 roku.

²⁷ 16 июня 1835 г. О подчинении девичьих пансионов, содержимых женскими католическими монастырями, надзору светского училищного начальства, w: *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2: Царствование императора Николая II. 1825–1855. Отд. первое: 1825–1839*, Санкт-Петербург, 1869, с. 730.

²⁸ Д. Днепров, Р. Усачева, *Среднее женское образование в России*, с. 66.

²⁹ W 1837 roku na rozkaz cesarza rozpoczęto tworzenie „wzorowych pensji” w Wilnie, Witebsku, Mińsku, Grodnie, Białymstoku, Kijowie, Winnicy, Żytomierzu, Równie i Kamieńcu Podolskim. Każdej z pensji przyznano ulgę skarbową w wysokości 1,5 tys. rubli rocznie.

na podstawie prywatnych pensji i szkół dla dziewcząt. Ponadto Uwarow nie ingerował w działania Grubera, który wybierając kandydatów do roli kierowników „wzorcowych pensji”, nie zwracał uwagi na ich wyznanie religijne³⁰. „Wzorcowe pensje” cieszyły się szczególną popularnością wśród lokalnej społeczności³¹. Sprzyjał temu fakt, że zarówno we „wzorcowych pensjach”, jak i prywatnych językiem i przedmiotem nauczania pozostawał język polski (nie ograniczano liczby lekcji polskiego). Podobnie jak w prywatnych pensjonatach, w języku rosyjskim nauczano tylko języka rosyjskiego, historii i geografii³². Kierownictwo okręgu oświatowego nie ingerowało w skład nauczycielek zarówno wzorcowych, jak i prywatnych żeńskich pensji.

Tak więc polityka edukacyjna Uwarowa w odniesieniu do edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego charakteryzowała się sprzecznościami. Z jednej strony, położyła podwaliny pod państwowy system edukacji kobiet z odpowiednimi programami edukacyjno-szkoleniowymi, z drugiej zaś prywatna edukacja kobiet nie uległa radykalnym zmianom. Dlatego raczej trudno mówić o wynikach polityki rządu. Sami urzędnicy już w latach 40. XIX wieku zauważyli jego „wady”, ale nie spieszyli z poprawkami. Na przykład, gdy w listopadzie 1842 roku polecono lokalnym urzędnikom znalezienie zastępstwa dla zamkniętych szkół przy klasztorach żeńskich w Guberniach: Grodzieńskiej, Mińskiej i Wileńskiej, Uwarow, podobnie jak Gruber, i nowy generał-gubernator Fiodor Mirkowicz (1789–1866) przyznali, że narzucenie „rosyjskiej” edukacji kobiet na Ziemiach Zachodnich nie daje oczekiwanych rezultatów. Zdaniem Mirkowicza, choć w „wzorcowych pensjach dziewczęta uczyły się języka rosyjskiego, ale ich uczucia nie były rosyjskie”, dlatego należało stworzyć instytuty szlacheckich panien, w których nauczanie odbywałoby się w języku rosyjskim, nauczycielami byłyby osoby „prawdziwie rosyjskie – czyli wyznania prawosławnego”³³. W ten sposób Mirkowicz miał nadzieję odwrócić bieg wydarzeń, gdy

młodzi mężczyźni poczuli wagę edukacji, ucząc się rosyjskiego. Ale wszystkie te dobre początki rozprzestrzeniania się rosyjskiego początku ulegają zniszczeniu, kiedy oni wracają do domu i dołączają do rodziny, w której kobiety nie tylko nie znają, ale wręcz gardzą językiem rosyjskim³⁴.

³⁰ W Wilnie „wzorcową pensją” kierowali Piotr i Konstancja Rabcewiczowie, wyznający wiarę katolicką (por. PAH f 1135 op. 4, nr 146), w Mińsku – katoliczka Dominica Montegrandi, w Grodnie – także katoliczka Lucia Blyszakowa (por. PAH f 567 op. 2, nr 3567). W Mohylewie właścicielką „wzorcowej pensji” została zatwierdzona katoliczka Emilia Łapicka, a w Witebsku – Julia Janowska (por. NAH f. 3157 op. 2, nr 290).

³¹ Trzeba zauważyć, że w latach 1850–1862 liczba prywatnych pensji wzrosła dwa razy, a liczba uczennic trzykrotnie. Szerzej na ten temat: O. Mastianica, *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 2012, p. 117.

³² *Положение об образцовых пансионах для образования благородных девиц*, w: *Журнал Министерства народного просвещения*, Ч. 25, Санкт-Петербург 1837, с. 54.

³³ PAH f 567 op. 2, nr 5050, Pismo F. Mirkowicza do ministra edukacji, 1 lipca 1843 roku.

³⁴ *Ibidem*, s. 9.

Gruber przyznał też, że „wzorcowe pensje” nie do końca spełniały założony cel – „wychowanie dziewcząt zgodnie z odczuciami Rosjan”³⁵. Mimo to Gruber nalegał na własną strategię, uważając radykalne środki zaproponowane przez Mirkowicza za przedwczesne. Ponadto powiernik zaznaczył, że w szkołach przy klasztorach proporcja szlachcianek i mieszczanek stopniowo zmienia się na korzyść tych drugich i wezwał władze do zwrócenia uwagi na edukację dziewcząt z niższych warstw. Zamiast szkół przy klasztorach zaproponował utworzenie „wzorcowych pensji” dla dziewcząt z klasy średniej i szkół dla biednych dziewcząt³⁶. W 1843 roku w Wilnie otwarto wzorcową szkołę z internatem dla dziewcząt z klasy średniej, a w innych prowincjonalnych miejscowościach powstały szkoły wstępnej edukacji dla ubogich dziewcząt. Podobnie jak w poprzednim okresie, podstawowe zasady kształcenia i nauczania w tych placówkach oświatowych nie uległy zmianie, z wyjątkiem niewielkiego zmniejszenia liczby lekcji języka polskiego. Jednak dziewczęta nadal uczyły się języka polskiego znacznie więcej niż chłopcy w odpowiednich męskich placówkach edukacyjnych.

W latach 1840–1850 kwestię edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego poruszano tylko w skrajnych przypadkach. Na przykład, taką potrzebę spowodował incydent z roku 1847 w wileńskiej „wzorcowej pensji” dla dziewcząt klasy średniej. Uczennica tej pensji Aniela Bokszańska w swoim dzienniku tak reagowała na wydarzenia powstania w Krakowie w 1846 roku³⁷, w którym uczestniczył jej rodzony brat: „Bóże! Bóże! Po długich prześladowaniach daj nam radować się wolnością, zwyciężyć w tym powstaniu!”³⁸. Jak się okazało, Bokszańska wyraziła te uczucia nie tylko w dzienniku, ale fragmenty dziennika przekazała swoim przyjaciółkom, z którymi podzieliła się również swoją koncepcją narodowych obowiązków kobiety: „Moim obowiązkiem jest kochać swoją ojczyznę, modlić się o nią, nieustannie się doskonalić, aby zostać dobrą Litwinką”³⁹. Dziennik wpadł w ręce generała-gubernatora i pensja natychmiast została zamknięta. Zastąpiła ją państwowa wzorcowa szkoła z internatem, w której po raz pierwszy wprowadzono nauczanie w języku rosyjskim, a liczba lekcji języka polskiego odpowiadała liczbie lekcji w męskich szkołach powiatowych⁴⁰. Nauczycieli wybierano spośród osób wyznania prawosławnego⁴¹. Jednak sytuacja w innych szkołach kobiecych pozostała taka sama,

³⁵ PAH f 567 op. 2, nr 5050, Pismo E. Grubera do F. Mirkowicza, 6 lipca 1843 roku.

³⁶ Ibidem, s. 36.

³⁷ Cesarstwu Austriackiemu Austro-Węgierskiemu stłumić powstanie w Krakowie pomogło Imperium Rosyjskie. Po stłumieniu powstania Kraków stracił status wolnego miasta, a miasto zostało włączone do Cesarstwa Austriackiego.

³⁸ PAH f 567 op. 2, nr 5957, Wypisy z dziennika Anieli Bokszańskiej.

³⁹ Ibidem, s. 14.

⁴⁰ *Положение о Виленском казенном образцовом пансионе для благородных девиц*, Вильна 1848, c. 10.

⁴¹ PAH f 571 op. 1, nr 191, Sprawozdanie z działalności wileńskiej państwowej wzorowej pensji dla dziewcząt za 1849 rok szkolny; PAH f 567 op. 21, nr 2, Sprawozdanie z działalności wileńskiej państwowej wzorowej pensji dla dziewcząt za 1850 rok szkolny; PAH f 571 op. 1, nr 241, Sprawozdanie z działalności

dlatego państwowa wzorcowa szkoła z internatem wyglądała jak „czarna owca”. Uczyły się w niej głównie córki prawosławnych księży i urzędników, a Ministerstwo Edukacji musiało nieustannie przeznaczać dodatkowe środki na jej utrzymanie⁴².

Kwestia odnowienia szkolnictwa państwowego dla kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego pojawiła się ponownie pod koniec lat 50. XIX wieku, kiedy w Imperium Rosyjskim narodziła się idea otwartej, ogólnodostępnej szkoły średniej żeńskiej „bliskiej gimnazjum”⁴³. Należy zauważyć, że generał-gubernator Władimir Nazimow (1802–1874), pomimo sprzeciwu powiernika wileńskiego okręgu naukowego Egora Wrangela (1803–1873)⁴⁴, od razu podchwycił ten pomysł, który z jednej strony, jego zdaniem, odpowiadał interesom miejscowej społeczności, a z drugiej mógłby być dobrze wykorzystany w interesie władz. Jednak Nazimow musiał rozczarować się w swoich planach. W latach 50. XIX wieku przedstawiciele szlachty z Guberni: Wileńskiej, Kowieńskiej, Grodzieńskiej i Mińskiej zaczęli samodzielnie zbierać fundusze na tworzenie kobiecych placówek oświatowych, których poziom nauczania byłby wyższy niż w prywatnych pensjach. Gdy taka inicjatywa wyszła od władz cesarskich, odmówiły one wsparcia żeńskich gimnazjów z własnych środków. Nagle poziom edukacji w prywatnych pensjach znów zaczął „zadowalać” szlachtę⁴⁵. W Wilnie, Kownie i Grodnie gimnazja żeńskie powstały przy wsparciu finansowym wydziału cesarzowej Marii, która podobnie jak Nazimow starała się przyciągnąć do gimnazjum jak najwięcej przedstawicieli lokalnej społeczności wyznającej wiarę rzymskokatolicką. W programach gimnazjów żeńskich było dwa razy więcej lekcji języka polskiego niż w męskich gimnazjach. Katolicy byli także nauczycielami (oprócz języka rosyjskiego, historii i geografii) i spośród nich kobiety wybierano na stanowiska guwernantek⁴⁶. Niemniej jednak liczba uczennic w żeńskich gimnazjach nie wzrosła. Sam generał-gubernator Nazimow w tajnej notatce skierowanej do departamentu cesarzowej Marii z 24 grudnia 1862 roku tak podsumował politykę władz w zakresie edukacji kobiet w okresie międzypowstaniowym:

wileńskiej państwowej wzorowej pensji dla dziewcząt za 1852 rok szkolny; PAH f 571 op. 1, nr 270, Sprawozdanie z działalności wileńskiej państwowej wzorowej pensji dla dziewcząt za 1856 rok szkolny.

⁴² Ibidem.

⁴³ Jeszcze w 1858 roku, wraz z zamknięciem żeńskich zakładów – instytucji szlacheckich, zaczęto organizować żeńskie szkoły dla dziewcząt. Szkoły te otrzymały 9 stycznia 1862 roku swój statut, a 10 listopada tegoż roku przekształcono je w żeńskie gimnazja – ze skróconym programem w porównaniu do szkół męskich. S. Walasek, *Polska oświata*, s. 24.

⁴⁴ Wrangel uważał, że szlachta da pierwszeństwo prywatnym żeńskim pensjom, w których procesie edukacyjnym nie było specjalnych zmian. Dlatego on nie widział szczególnej potrzeby zakładania żeńskich gimnazjów w okręgu. Pr. PAH f 567 op. 3, nr 312, Pismo E. Wrangela do ministra edukacji, 28 marca 1856 roku.

⁴⁵ PAH f 378 BS, 1858, nr 703a, Kopia dekretu wileńskiego zgromadzenia szlacheckiego, 8 lipca 1858 roku; Kopia dekretu kowieńskiego zgromadzenia szlacheckiego, 28 lipca 1858 roku; Kopia dekretu grodzieńskiego zgromadzenia szlacheckiego, 28 września 1858 roku.

⁴⁶ PAH f 378 BS, 1862, nr 639, Programy nauczania w żeńskich gimnazjach wileńskiego okręgu oświatowego w latach 1860–1862; PAH f 378 BS, 1861, nr 654, Sprawozdanie o działalności wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej państwowej żeńskiej gimnazji za 1861 rok szkolny.

tutaj, na terytoriach zachodnich, wszystkie nasze wysiłki zawiodły. Edukacja kobiet, a więc w pewnym stopniu wychowanie całych pokoleń pozostało w rękach społeczeństwa, matek, których duch i uczucia pozostawały poza naszą władzą⁴⁷.

„Wychowajmy prawdziwe Rosjanki...”

Po powstaniu 1863–1864 roku lokalne władze na terytorium Kraju Północno-Zachodniego nie musiały już przekonywać się o potrzebie radykalnych zmian w systemie edukacji kobiet. Kwestia edukacji kobiet stała się częścią polityki narodowej, której zadaniem było „wychowanie prawdziwej Rosjanki”⁴⁸.

Lokalna administracja otrzymała zielone światło dla każdej inicjatywy zmierzającej do realizacji tego zadania. W latach 60. strategia polityczna w dziedzinie edukacji kobiet nie była już determinowana lokalną specyfiką i popularnością określonych form edukacyjnych w społeczności lokalnej, ale bardziej uniwersalnymi zasadami wyodrębniania różnych grup społecznych i etniczno-wyznaniowych na terytorium Kraju Północno-Zachodniego, które teraz dotyczyły i kobiet.

Jak już wspomniano, wileński generał-gubernator Murawjow włączył Polkę do symbolicznego obrazu katoliczki i szlachcianki. W związku z tym, jak słusznie zauważył rosyjski historyk Dolbilow,

generalnie demonizacja katoliczki Polki była jednym z najbardziej emocjonalnie ubarwionych i masowych przejawów rosyjskiej polonofobii, zwłaszcza po rozbiorach Rzeczypospolitej⁴⁹.

Wizualizacja Polski poprzez obrazy „niskiej” kobiecej natury posłużyła jako nie do końca zracjonalizowane, ale pozornie skuteczne uzasadnienie przystąpienia tego kraju do imperium, odmowy przez Polaków niepodległości narodowej, a potem autonomii⁵⁰. Zgodnie z tą postawą, zdaniem Dolbilowa, wykształcona Polka rozumiana była jako źródło nastrojów, które doprowadziły do buntu⁵¹. Dlatego Murawjow uznał za ważne wypuścić okólnik zakazujący kobietom noszenia żałoby w miejscach publicznych. Zgodnie z tym dokumentem z 31 maja 1863 roku, noszenie przez kobiety „czarnych sukienek z plisami i bez, czarnych kapeluszków z białymi sułtanami”, a także „konwencjonalne rewolucyjne dodatki do ubioru” – sprzączki z połączonym herbem Polski i Litwy, połamane krzyże w wieńcu cierniowym (symbol prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego w cesarstwie) uznano za „przestępczą manifestację”. W okólniku uznano kobietę za pełnoprawny

⁴⁷ PAH f 378 BS, 1858, nr 703a, Pismo V. Nazimowa do wydziału cesarzowej Marii 24 grudnia 1862 roku.

⁴⁸ B. Pietrow-Ennker, *Russalands "neue Menschen". Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, Frankfurt-am-Main 1999, s. 157–158.

⁴⁹ М. Долбилов, *Конструирование...*, c. 360.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

podmiot buntu, w pełni odpowiedzialny za swoje czyny: osoby naruszające zakaz „bez rozróżnienia rangi, stanu i narodowości” zostały ukarane grzywną, a w przypadku złośliwego uporu – aresztowaniem „jako współników buntu”⁵². Kolejna seria okólników Murawiova świadczy o tym, jak generał-gubernator rozumiał wpływ Polki na rodzinę i społeczeństwo i starał się przed nim uchronić jeden z jego głównych filarów na terytorium Kraju Północno-Zachodniego – urzędników wyznania prawosławnego. Rozkaz Murawiova z 20 lipca 1864 roku nakazał lokalnym władzom przeciwstawić się w każdy możliwy sposób zamiarom urzędników, którzy przybyli na Litwę lub Białoruś z centralnej Rosji, poślubić „miejscowe kobiety”, gdyż „doświadczenie pokazało, jak szkodliwa” jest taka praktyka. Oprócz korzystania z formalnego prawa do odmawiania pracownikom zgody na zawarcie małżeństwa, stopniowo zachęcano urzędników do zawierania małżeństw z kobietami wyznania prawosławnego⁵³.

Ta sama tendencja do zwalczania wpływów osób „polskiego pochodzenia” przejawiała się wyraźnie w działaniach Murawiova na polu edukacji kobiet. W sierpniu 1863 roku on osobiście zwrócił uwagę powiernika Wileńskiego Okręgu Naukowego Aleksandra Szyrynskij-Szychmatowa (1822–1844) na żeńskie gimnazja i prywatne pensje, domagając się natychmiastowego wypracowania sposobów walki z „polskością” w tych placówkach oświatowych⁵⁴. Szyrynskij-Szychmatow zaproponował zmianę procesu nauczania w żeńskich gimnazjach: usunięcie języka polskiego jako przedmiotu nauczania z programów nauczania, zakaz nauczania religii w języku polskim i zmianę polskiej kadry nauczycielskiej⁵⁵.

Na początku 1864 roku Murawiova także postanowił wyjaśnić sytuację w prywatnych żeńskich pensjach. Niedawno mianowany powiernik wileńskiego okręgu naukowego Iwan Korniłow (1811–1901) musiał przedłożyć listy nauczycieli i uczennic prywatnych żeńskich pensji ze wskazaniem ich przynależności religijnej i socjalnej, a tym samym obalić lub potwierdzić pogłoski, które dotarły do Murawiova, że „edukacja na pensjach nie odpowiada kierunkowi, który jest konieczny dla obecnej sytuacji regionu i nie jest zgodny z celami i typami rządu”⁵⁶. Korniłow z kolei zwrócił się o pomoc do inspektora okręgowego Wasilija Kulina (?),

uznając konieczność, aby nad prywatnymi szkołami żeńskimi zlokalizowanymi w Wilnie sprawował się jak najostrożniejszy nadzór nie tylko od strony porządku wychowawczego i zewnętrznego, ale także moralnego wpływu, jaki wychowawczynie wywierają na powierzono im dziewczęta⁵⁷.

⁵² Ibidem, s. 363.

⁵³ Ibidem, s. 363.

⁵⁴ PAH f 567 op. 3, nr 1175, Pismo M. Murawiova do A. Szyrynskij-Szychmatowa, 13 lipca 1863 roku.

⁵⁵ PAH f 378, BS, 1863, nr 857, Pismo A. Szyrynskij-Szychmatowa do M. Murawiova, 2 marca 1864 roku.

⁵⁶ PAH f 567 op. 1, nr 233, Pismo M. Murawiova do I. Korniłowa, 2 marca 1864 roku.

⁵⁷ RBN f 377 op. 1, nr 365, Pismo I. Korniłowa do V. Kulina, 23 marca 1864 roku.

To właśnie Kulin pierwszy wysunął pomysł, że radykalnej interwencji wymaga nie tylko organizacja procesu edukacyjnego i dobór kadry pedagogicznej pensji. Konieczne jest staranne dobieranie właścicieli, ponieważ „przenoszą one polskiego ducha na charakter dziewcząt”⁵⁸. Korniłow rozwinął ten pomysł. W liście do Murawiowa i Ministra Edukacji Publicznej z 10 maja 1864 roku stwierdził on:

nie można całkowicie polegać na żadnej kobiecie polskiego pochodzenia. Bez względu na to, jak wielka może się wydawać jej gotowość do przestrzegania instrukcji i wymagań władz, w istocie nie może ona zostać nauczycielką rosyjskich uczuć i myśli, ale pozostaje orędownikiem polskich idei i sympatii, które nie ośmielając się mówić publicznie, potajemnie i codziennie przydaje swoim wychowankom. Tym samym w tej samej placówce wykonywane są jednocześnie dwa różne wychowania: jedno jawne, oficjalne, podlegające nadzorowi władz; drugie jest tajne, wymykające się uwadze rządu; jeden – rosyjski, zewnętrzny, dekoracyjny; drugi to polski, który stanowi zatem podstawę przekonań życiowych młodego pokolenia⁵⁹.

W notatce „W niektórych kwestiach dotyczących urządzania Krajem Północno-Zachodnim”, przedstawionej cesarzowi 14 maja 1864 roku, Murawiov zaproponował, aby

pieniądze pozostałe z likwidacji niektórych męskich gimnazjów zostały wykorzystane również [...] na otwarcie kilka gimnazjów kobiecych i zniszczenie prywatnych pensji, w których koncentruje się szkodliwa polska fanatyczna propaganda między kobietami⁶⁰.

Propozycje Murawiowa nie zostały przyjęte, ale proces reorganizacji pensji również nie został zatrzymany. Zgodnie z okólnikiem, od 18 czerwca 1864 roku w prywatnych żeńskich pensjach wprowadzono rosyjski język wykładowy; języka rosyjskiego, historii, geografii i arytmetyki mogli uczyć tylko nauczyciele wyznania prawosławnego lub luteranckiego⁶¹. Mimo tych ograniczeń następna rewizja pensji nie przyniosła optymistycznych rezultatów dla władz. W styczniu 1865 roku Kulin ponownie stwierdził, że „duch polski w pensjach nie zniknął, jest przekazywany potajemnie, a same pensje pozostaną polskimi, o ile będą prowadzone przez Polki”⁶². Wszystko to przekonało Korniłowa o potrzebie przyspieszenia podejmowania radykalnych decyzji, tj. całkowitego zniesienia prywatnych żeńskich pensji i zastąpienia ich szkołami państwowymi różnych szczebli, na czele których stanęły „wyłącznie osoby wyznania prawosławnego i najbardziej godne zaufania osoby luteranckiego wyznania”⁶³. Ta propozycja powiernika tkwiła jednak od dawna w Ministerstwie Edukacji Publicznej, w którego opinii potrzeby oświatowe

⁵⁸ PAH f 567 op. 4, nr 936, Pismo V. Kulina do I. Korniłowa, 15 marca 1864 roku.

⁵⁹ RBN f 377 op. 1, nr 158, Pismo I. Korniłowa do ministra edukacji, 10 maja 1864 roku.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ PAH f 567 op. 1, nr 233, Pismo wileńskiego okręgu szkolnego do dyrektorów gimnazji, 18 maja 1864 roku.

⁶² PAH f 378, BS, 1863, nr 857, Pismo V. Kulina do Korniłowa, 14 stycznia 1865 roku.

⁶³ Ibidem, Pismo I. Korniłowa do wileńskiego general-gubernatora, 31 sierpnia 1866 roku; Pismo I. Korniłowa do ministra edukacji, 31 października 1866 roku.

kobiet w Kraju Północno-Zachodnim mogły w pełni zaspokoić gimnazja i szkoły podstawowe⁶⁴. Tylko przy pomocy wileńskiego generał-gubernatora Konstantyna Kaufmana (1818–1882), który całkowicie poparł Kornilowa w tworzeniu pensji żeńskich z „rosyjskim duchem”, pod koniec 1866 roku fundusze zlikwidowanych gimnazjów męskich w Święcianach, Nowogródku i Telszai zostały przekazane na utworzenie pensji żeńskich, w których właściciele i nauczyciele musieli być wyznania prawosławnego, a wykłady należało prowadzić tylko w języku rosyjskim⁶⁵. Tym samym zarówno kobiety „polskiego pochodzenia”, jak i mężczyźni ostatecznie utraciły prawo do uczestniczenia w procesie edukacyjnym jako nauczycielki. Dostępna pozostawała tylko sfera edukacji domowej, chociaż próbowano i ją ograniczać.

We wrześniu 1865 roku Kornilow próbował zabronić osobom „polskiego pochodzenia” przystępowania do egzaminów na prawo do edukacji podstawowej i domowej⁶⁶. W imperialnym dzienniku „Westnik Zapadnoi Rossii” pokazywał on żywy przykład działania takiej wychowawczyni „pochodzenia łaćińsko-polskiego”:

które jeśli nie w obecności rodziców, to prywatnie różnymi sarkazmami a sofizmaty zrywały w młodym sercu kielki miłości do naszej wiary i narodowości (czyli prawosławia i narodowości rosyjskiej – O.M.S.) i bardzo często z powodzeniem realizowały misję powierzoną wychowawczyni przez księdza lub inspirowaną własnym fanatyzmem. W rezultacie nie poznajemy dawnych Agafii i Liz, które były oddane wykształceniu w domu, one są już Agatami i Elżbietami⁶⁷.

Mimo rozpowszechnienia się takich stereotypów, Komitet Ministrów nie uznał za konieczne wprowadzenia zakazu zawodu nauczyciela domowego dla Polaków katolickiego wyznania. Formalnie osoby wyznające wiarę katolicką, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, mogły nadal pracować jako nauczyciele w domach prywatnych⁶⁸.

Podsumowanie

Na podstawie polityki władz cesarskich w dziedzinie edukacji kobiet na terytorium Kraju Północno-Zachodniego w latach 1830–1860 można stwierdzić, że w tym czasie wypracowano zasady identyfikacji i klasyfikacji przedstawicielek różnych grup etniczno-wyznaniowych, które w mniejszym lub większym stopniu były wykorzystywane przy opracowywaniu strategii narodowej imperialnej polityki. Już w połowie lat 30. XIX wieku doktryna Uwarowa o „ochronnym oświeceniu” nabrała wymiaru narodowego, co wpłynę-

⁶⁴ PAH f 567 op. 3, nr 1698, Kopia pisma D. Tolstego do I. Kornilowa, 28 listopada 1866 roku.

⁶⁵ Ibidem, Kopia pisma K. Kaufmana do D. Tolstego, 6 grudnia 1866 roku.

⁶⁶ RBN f 377 op. 1, nr 377, Pismo I. Kornilowa do M. Murawjowa, wrzesień 1865 roku.

⁶⁷ *Нечто об училищах для девиц духовного звания (по поводу газетных толков об этом предмете)*, „Вестник Западной России” 1866, t. 3, кн. 8, отд. 3, с. 14.

⁶⁸ Szerzej na ten temat polityki władz imperialnych wobec wykształcenia kobiet pochodzenia litewskiego i żydowskiego patrz w książce: O. Mastianica, *Pravėrus namų duris*, s. 160–171.

ło na kształtowanie polityki w dziedzinie edukacji kobiet w zachodnich guberniach. W języku urzędników kobieta mogłaby stać się „przewodniczką tych ideałów i uczuć w życiu prywatnym poddanych”, dzięki czemu władze mogłyby osiągnąć główny cel polityki narodowej – „ostateczne zbliżenie zachodnich guberni do Imperium Rosyjskiego”. Głównym instrumentem służącym do osiągnięcia tego celu okazał się system edukacji kobiet.

Między powstaniem 1830–1831 i 1863–1864 przedstawiciele administracji centralnej i lokalnej poświęcili więcej uwagi reformie edukacji mężczyzn, choć omówiono już podejście do zmian w systemie edukacji kobiet. Głównym problemem w tych latach był rozwój samego tego systemu, wyjęcie edukacji dziewcząt spod opieki matek. Miało to stać się warunkiem koniecznym do zmiany podstaw wartości edukacji. Dlatego między powstaniem położono podwaliny pod państwową edukację kobiet, ale proces edukacyjny pozostawał w rękach osób prywatnych. Po powstaniu 1863–1864 władza cesarska utożsamiała poddanych jako lojalnych i nielojalnych, poddanych i niepodlegających rusyfikacji. Kobieta-Polka zaczęła być postrzegana jako strażniczka ducha narodu polskiego, który nie poddawał się asymilacji. Władze starały się jak najskuteczniej chronić resztę społeczeństwa przed polskimi wpływami kulturowymi, dlatego po powstaniu 1863–1864 roku na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego zamknięto prywatne placówki oświatowe z wykładowym językiem polskim, kobiety-Polki nie miały prawa pełnić wiodącej roli w publicznej działalności pedagogicznej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NAH), Kancelaria Białoruskiego Okręgu Naukowego f. 3157, op. 1: nr 290.
- Oddział Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu (RBN), Fond Iwana Kornilowa f 377, op. 1, nr 158, nr 365.
- Państwowe Archiwum Historyczny w Wilnie (PAH), Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna f. 1135, op. 4: nr 146, nr 153; Kancelaria wileńskiego general-gubernatora f. 378, BS, 1836, nr 1466; 1858, nr 703a; 1861, nr 654; 1862, nr 639; 1863, nr 857; Zarząd Wileńskiego Okręgu Naukowego f 567 op. 1: nr 233; op. 2: nr 3567, nr 5050, nr 5957; op. 3: nr 312, nr 1175, nr 1698; op. 21: nr 2; Wileński Instytut Szlachecki f 571 op. 1: nr 191, nr 241, nr 270.

Źródła drukowane i opracowania

- Jaszczyszyn E., Dąbrowska J., *Instytut rządowy wychowania płci żeńskiej z perspektywy XXI wieku*, w: *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do odzyskania przez Polskę Niepodległości 1815–1918*, pod red. H. Markiewiczowej, I. Czarnieckiej, Warszawa 2016.
- Mastianica O., *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 2012.
- Nowak A., *Generała Bibikowa walka z „nierozsądną narodowością polską”*, w: A. Nowak, *Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku*, Kraków 1998.

- Pietrow-Ennker B., *Russlands "neue Menschen". Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, Frankfurt-am-Main 1999.
- Poznański K., *Polityka oświatowa caratu w latach 1834–1861. Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagañ i nadziei*, Warszawa 2004.
- Szymański L., *Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1983.
- Walasek S., *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1915*, Kraków 2002.
- Winiarz A., *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1905)*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. 2, cz. 2, Warszawa 1992.
- Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Днепров Д., *Самодержавие и народное образование в пореформенной России*, w: *Школа и педагогическая мысль России периода двух буржуазно-демократических революций*, Москва 1984.
- Днепров Д., Усачева Р., *Среднее женское образование в России*, Москва 2009.
- Долбилев М., *Конструирование образов мятежа: политика М.Н. Муравьева в Литовско-Белорусском крае в 1863–1865 гг. как объект историко-антропологического анализа*, w: *Actio Nova 2000*, Москва 2000, с. 358–367.
- Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения. 1803–1864*, Санкт-Петербург 1867.
- Журнал Министерства народного просвещения*, Ч. 25, Санкт-Петербург 1837.
- Мастяница О., *Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-западном крае в 1830–1860-е годы)*, „Ab Imperio“ 2012, nr 3, s. 49–77.
- Нечто об училищах для девиц духовного звания (по поводу газетных толков об этом предмете)*, „Вестник Западной России“ 1866, т. 3, кн. 8, отд. III, с. 14–38.
- Положение о Виленском казенном образцовом пансионе для благородных девиц*, Вильна 1848.
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2: Царствование императора Николая II. 1825–1855. Отд. первое: 1825–1839*, Санкт-Петербург 1869.